

ԳՈՀԱՐ Դ. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

gohar.vardumyan@gmail.com

ID 0009-0006-4120-9929

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.2(27)-7

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ*

Բանալի բառեր՝ Բագրատունյաց Հայաստան, Գագիկ թագավոր, արաբական արշավանքներ, Քեռի Թորոս, Սանասար, Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Սասունցի Դավիթ, Փոքր Մհեր:

Ներածություն

Էպոսը՝ բանահյուսական ժանր լինելով, ներկայացնում է հերոսական պատում, որի հիմքում պատմական կարևոր իրադարձություն է՝ գեղարվեստորեն մշակված և ժամանակի ընթացքում գրառված¹: Պատմական հենքով հանդերձ, էպոսի կարևոր աղբյուր է դիցաբանությունը, հատկապես, նախնիների մասին առասպելները, որոնք արտացոլում են տվյալ ժողովրդի ծագումնաբանությունն ու էթնիկ ձևավորումը²:

«Սասնա Ծոերը» ներկայացնում է VII–IX դդ. արաբական ար-

* Ներկայացվել է 20.IX.2023 թ., գրախոսվել է 28.IX.2023 թ. և 14.X.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

¹ Տե՛ս Мелетинский 2004, Путилов 1988:

² Տե՛ս Вардумян 2022, 3–27:

շավանքները Հայաստան և հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը խալիֆայական գերիշխանության դեմ, որի շնորհիվ վերականգնվեց երկրի անկախությունը և սկիզբ դրվեց Բագրատունյաց հարստությանը³: Էպոսի ձևավորման ժամանակի, պատմականության, հերոսների բնույթի, ժողովրդականության, գաղափարաբանական հենքի և այլ հարցերի մասին շատ է գրվել⁴: Սույն հոդվածում համեմատական, հետահայաց-համադրական, վերլուծական մեթոդների կիրառմամբ նորովի քննության է առնվում էպոսի պատմական ակունքները և գլխավոր հերոսների իրական ու դիցաբանական նախատիպերը: Նպատակն է՝ վեր հանել հին առասպելաբանական կերպարների էպիկական զարգընթացը մինչև միջնադար:

Էպոսի պատմական հենքը և հերոսների իրական նախադրյալերը

Էպոսի հերոսներից ոմանք, բնականաբար, ունեցել են իրական նախատիպեր, որոնք փոխակերպված տեսքով են մտել էպոս:

Ա. Նշանակալից է Քեռի Թորոսի նախատիպի՝ արաբական գերիշխանության և Բյուզանդիայի ոտնձգությունների դեմ պայքարում աչքի ընկած հայոց մարզպան, սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու կերպարը, որի քաղաքական իմաստության, հմուտ ռազմավարության ու մարտավարության շնորհիվ VII դ. կեսերին վերականգնվել է երկրի փաստական անկախությունը⁵: Որոշ պատմաներում Քեռի Թորոսը հանդես է գալիս որպես Գագիկ թագավորի զինակից և, իր պատմական նախատիպի նման, հաղթա-

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 277–354:

⁴ Տե՛ս **Աբեղյան** 1966, 325–513: Սասունցի Դավիթ 1981: **Պետրոսյան** 1997: Սասնա Ծոեր 2000: Հայկական «Սասնա Ծոեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը 2004: **Kouyoumjian, Der Mugrdechian** 2013. **Թուրշյան** 2013: **Եղիազարյան** 1999: **Համբարձումյան** 2018: **Պողոսյան** 2023:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 277–287:

կան կոիվներ մղում խալիֆայական զորքերի դեմ: «Քեռի» հոր-
ջորջվելով հանդերձ, Թորոսն ազգակցական կապ չունի էպոսի
մյուս հերոսների հետ, սակայն կարող է ընկալվել իբրև Ծովինարի
խորհրդանշական մորեղբայր (որոշ պատումներում՝ եղբայր), հա-
մազգային մի հավերժական Քեռի, որն ուղեկցում է բոլոր ճյուղե-
րի՝ չորս սերնդի հերոսներին, սատարում նրանց և միայն ամենա-
վերջում՝ Փոքր Միերի Վանա ժայռում փակվելուց հետո, հեռա-
նում ասպարեզից⁶: Պատմական Թեոդորոս Ռշտունի մարզպանը
ապրել և գործել է արաբական առաջին արշավանքների ժամա-
նակ, կարողացել է ներքին և արտաքին բարդ պայմաններում
միավորել Հայաստանի տարանջատ հատվածներն ու դիմագրա-
վել թշնամական ուժերին, շենացրել է Ռշտունյաց գավառի իր
նստավայր Աղթամար կղզին՝ դարձնելով այն հրոսակային հար-
ձակումներից պաշտպանվելու հուսալի պատվար⁷:

Բ. Բագրատունյաց արքաների հավաքական կերպար է առա-
ջին ճյուղում հանդես եկող հայոց խաչապաշտ Գագիկ թագավո-
րը, որի նախատիպ կարելի է համարել Աշոտ Բագրատունուն: Նա
է հաջողությամբ դիմագրավել 689 թ. Հայաստան ներխուժած
արաբական զորագնդին և հերոսաբար զոհվել մարտում⁸: Անվան
համընկնման առումով հավանական նախատիպ է VIII դ. կեսերին
խալիֆայական զորքերի դեմ ընդվզող Գագիկ Արծրունին, որն իր
շուրջն էր հավաքել հզորացած Վասպուրականի իշխաններին ու
հաջողությամբ պայքարում էր, բայց խաբեությամբ ձերբակալվել
և տանջամահ է արվել⁹: Հնարավոր նախատիպ է նաև Գագիկ Ա
Բագրատունին (990–1020), որի օրոք ծաղկեց Անի մայրաքաղա-
քը: Էպոսի մի դրվագում խալիֆն սպառնում է ավերել Հայոց եր-

⁶ Տե՛ս **Վարդունեան, Թոխաթեան** 2002, 395:

⁷ Տե՛ս **Սեբեոսի** 1939, 104:

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 291:

⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 318–319:

կիրը, սակայն, ինչպես Ծովինարն էր երազում տեսել, ջախջախիչ պարտություն է կրում և փախուստի դիմում. «Բայց ո՞ր տի փախնի, /էս դին կփախներ՝ Գագիկի զորքն էր, /էն դին կփախներ՝ Թորոսի զորքն էր»¹⁰: Գեղարվեստական երևակայության արդյունքում էպոսում թշնամու դեմ կողք-կողքի կռվում են Գագիկ թագավորը (Գագիկ Արծրունի կամ Գագիկ Ա Բագրատունի) և նրա զինակից Քեռի Թորոսը՝ Թեոդորոս Ռշտունին՝ հերոսներ, որոնց իրականում դարեր են տարանջատել:

Գ. Սանասարի և Բաղդասարի նախատիպերն են համարվում մ.թ.ա. VII դ. Ասորեստանի թագավոր Սինախերիբի (Սենեքերիմ) որդիներ Սանասարն ու Ադրամելիքը, որոնք տաճարում աղոթք անելու ժամանակ սպանում են կռապաշտ հորն ու փախչում Արարադա երկիր: Այս պատումն արձագանք է գտել հայկական գրույցներում, Պատմահոր երկում¹¹, ապա՝ նաև էպոսում: Սակայն էպոսի Սանասարին ու Բաղդասարին Սինախերիբի որդիներին համադրելիս հարկ է չանտեսել ժամանակագրական այն անդունդը, որն ասորեստանյան եղելությունը բաժանում է հայկական էպոսից: Հին պատումի հայկականացման, հերոսների ներքին ժամանակակերպարային զարգացումների արդյունքում երկվորյակներն այլափոխման երկարատև ուղի են անցնում՝ էպոսում դառնալով հայրենաշեն դյուցազուններ:

Դ. էպոսում արտացոլում են գտել Սասունում և Տարոնում արաբ նվաճողների դեմ ոտքի ելած ժողովրդական պայքարի հերոսները՝ Բագարատ Բագրատունու որդի Դավիթ Արքայիկը՝ Դավթի կերպարում, արաբ Յուսուֆ ոստիկանի (իմա՝ Մսրա Մելիք) հավանական սպանող, ապստամբների ղեկավար Հովնան Խութեցին՝ Ձենով Օհանի: Կերպարների գեղարվեստական տե-

¹⁰ Սասունցի Դավիթ 1993, 31–33:

¹¹ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացու** 1991, 70: Տե՛ս նաև՝ **Հարությունյան** 1981, XI–XII:

ղաշարժի հետևանքով էպոսում Դավիթն է դարձել գլխավոր հերոսը: Մելիքի՝ քառասուն տակ կաշի վրան փաթաթելն ու հորում Դավթի հարվածից պատսպարվելը ևս ունի իրական նախադեպ՝ Յուսուֆը թաքնվել է Բագարատի կառուցած Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գմբեթի ներսում և հենց այդտեղ էլ հայ ռազմիկը սպանել է նրան¹²:

Դավիթը հայ ժողովրդի մղած պայքարի հերոսների հավաքական կերպարն է և, ըստ Հ. Օրբելու՝ «Աներկբա է արաբական զորքի դեմ Դավթի մղած ճակատամարտի, օտարերկրյա հրոսակները հայրենի երկրից դուրս շարտելու մասին ստեղծված զրույցի պատմական աստառը»¹³: Այս կարծիքը հայտնելուց հետո, Հ. Օրբելին մեկ այլ, սակայն հակառակ դիտարկում է անում, ասելով, որ պատմական նախատիպեր փնտրելու փորձերը երբեմն հանգեցնում են *անխուսափելի անախրոնիզմների*. «Գագիկ թագավորն ապրել է 10-րդ դարում, քաջարի իշխան Թեոդորոս Ռշտունին՝ 7-րդ դարում, ... իսկ Սանասարը (իր սխրագործությունները 9–10-րդ դարերում կատարած դյուցազն Դավթի պապը) էպոսում հանդես է գալիս իբրև 10-րդ դարում ապրած Գագիկ թագավորի թոռը, որին երբ համեմատում ենք Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի Սանասար որդու հետ, պարզվում է, որ նա ապրել է իր պապից տասնութ դար առաջ»¹⁴: Լիովին կիսելով Հ. Օրբելու մտքերը, ավելացնենք, որ պատմականն ու էպիկականը միշտ չէ, որ համընկնում են, և հենց դրանում է վիպականացման էությունը՝ ապապատմականացումը կամ եղելության տեղափոխումը այլ տարածաժամանակային իրականություն:

¹² Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 344–345:

¹³ Օրբելի 1956, 55:

¹⁴ Օրբելի 1956, 56–57:

***Սանասարը և Բաղդասարը՝ երկվորյակների պաշտամունքի
վիշապամարտիկ հերոսորդներ, Սասնա բերդի կառուցողներ***

Հայտնի է, որ Էպոսի ակունքները սկզբնավորվել են այն վաղնջական ժամանակներում, երբ տակավին նոր էին ձևավորվում առասպելական արարածները, աստված-աստվածուհիները¹⁵։ Առաջին ճյուղի գլխավոր հերոսների՝ Կաթնաղբյուրից Ծովինարի խմած մի լիաբուռ ջրից ծնված Սանասարի և մի կիսաբուռից ծնված Բաղդասարի կերպարային ակունքներում Հին Աշխարհում տարածված պատկերացումներն են երկվորյակների վերաբերյալ¹⁶։ Հայ բանահյուսության մեջ զույգերը հանդես են գալիս որպես աստվածներ (Դեմետր և Գիսանե), արքաներ (Տիգրան և Արտաշես, Երվանդ և Երվազ), դյուցազուններ (Սանասար և Բաղդասար)¹⁷։

Էպոսի երկվորյակներն անպարտելի են, բայց Ծովինարի այս *զույգ ճրագները* կհանգչեին, եթե մոր պատգամով Արաբաց երկրից չփախչեին Հայոց երկիր, որտեղ փրկվում են խալիֆի ցասումից, կառուցում և անվանադրում են Սասնա բերդը, ապրելու և աշխատելու բարենպաստ պայմաններ ստեղծում. «շատ մարդեր ... գնացին էնոնց մոտ, շատացա՛վ, մե՛ծ քաղաք դարձավ Սասուն»¹⁸։ Վարքութարքով Սասնա երկվորյակները հիշեցնում են հայոց անվանադիր նախնիներ Հայկին և Արամին, որոնց պես կառուցում են հայրենի տունը, սահմանում համակեցության ներ-

¹⁵ Այս առումով ամենահինը Ծովինարի կերպարն է, որին՝ որպես մայր հերոսուհու, անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով՝ **Վարդումյան** 2023, 22–33։

¹⁶ Զույգերի վերաբերմունքը միմյանց հանդեպ կամ բարեկամական է կամ թշնամական, ինչի վրա էլ հիմնված են շատ առասպելներ (տե՛ս **Штернберг** 1936, 73–109, **Иванов** 1980, 174–176)։

¹⁷ Հայկական միջավայրում երկվորյակների պաշտամունքի մասին տե՛ս **Իսրայելյան** 1980, 216–228, **Абрамян, Демирханян** 1985, 66–84, **Հարությունյան** 2000, 121–195։ **Ղոնջյան** 2010, 178–192։

¹⁸ Սասունցի Դավիթ 1981, 52։

քին կարգը, դիմագրավում արտաքին թշնամուն, հնուց ժառանգած ավանդույթով կերտում միջնադարյան տիեզերակարգը:

Սանասարի և Բաղդասարի նախատիպերը հայ դիցաբանության մեջ ամպրոպային վիշապամարտիկներ են, ջրից ծնունդ առնող ու հզորացող հրեղեն հերոսներ¹⁹, և այս առումով համադրելի են Վահագն Վիշապաքաղին: Պատմահոր երկում վկայված «Վահագնի ծնունդը» երգը²⁰ հնագույն աստվածաճնական առասպել է, որում լուսավոր Ծով Ծիրանին (Վերին ջրերը) Ծովինարի կերպարի դրսևորումներից է, որը կենսատու ջրային կերպար լինելով, Կաթնաղբյուրից հղիանում և ծնում է երկվորյակներին: Ջրից ծնված դյուցազունները կռվում են կտրիճ-փահլևանների դեմ, սպանում դև-վիշապներին՝ *կայծակ-փայլակ շամփրելով*, ազատում են նրանց զոհաբերվող գեղեցիկ աղջիկներին և ամուսնանում՝ Սանասարը Քառսուն-ճուղ-ծամ Դեղձունի հետ, Բաղդասարը՝ նրա քրոջ²¹: Հերոսների զուգավորվելուց զատ, վիշապամարտն ամուսնությանը պսակող պատումը մարդկանց չար ուժերից ազատելու գաղափարն է կրում, որը շարունակվում է հաջորդ՝ Մեծ Միերի ճյուղում:

Առյուծաձև Միերը՝ Միիր-Միթրայի և Վահագն Վիշապաքաղի կերպարային ժառանգորդ, Սասնա պահապան

Սանասարի մահվանից հետո նրա երեք որդիներից Միերն է կառավարում Սասունը, և դեռ պատանի է, երբ երկու կես է անում Սասնա սարերը փակած ու սովի պատճառ դարձած առյուծին և դառնում Առյուծաձև Միեր: Մեծ Միերի կերպարային նախատիպը Միիրն է՝ հուր երկնայինի՝ արևի ու լուսի, հուր երկրայինի՝ կրակի

¹⁹ Տե՛ս Աբեղյան 1966, 72–93, 130–155, 383–385, Պետրոսյան 1997: Հարությունյան 1981, 65–85:

²⁰ Տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ 1991, 85–86:

²¹ Եղբայրների ամուսնության պատումը տե՛ս Սասունցի Դավիթ 1993, 64–100:

ու ջերմության աստվածը և, ինչպես մյուս արևային աստվածները, նաև՝ արդարադատության ու դաշինքի հովանավորը: Որպես արևի աստված՝ Միհրը պատկերվել է առյուծի տեսքով, որը պալաքարում էր սև ցուլի կերպարանք մտած չար ուժերի դեմ, որպեսզի գիշերվա խավարին փոխարինի ցերեկվա լույսը: Մեծ Միհերն էլ սպանում է ժողովրդի օրը սևացնող առյուծին ու ստանում Առյուծածան, նաև՝ «առյուծակերպ» մակդիրները, կոչվելով Առյուծ Միհեր, քանզի արևի կենդանատեսք դրսևորումներից էր գազանների արևաբաշ արքան: Վահագն Վիշապաքաղը նույնպես սպանում է վիշապի կերպարանքով խավարը²² և ծագում որպես Արև, ընդամին՝ Առյուծածան Միհերը Վահագն և Միհր աստվածների ժառանգորդն է: Առյուծածան դառնալով՝ Միհերը Դեղձուն մորից ստանում է հոր Թուր Կեծակին, Քուռկիկ Ջալալին և արժանանում Խաչ Պատերազմիին²³:

Միհրը (ինչպես և Միթրան) արդարության, երդմնակալության, դաշինքի հովանավորն է, ինչը էպոսում դրսևորվում է Միհերի և Արմաղանի *երդմնակոտոր* լինելուն հետևած՝ նրանց երկուսի վերահաս մահով: Մարա Մելիքի կնոջը՝ Իսմիլ խաթունին լաճ պարգևելուց և ախոյան երկիրը հզորացնելուց հետո, Միհերը պիտի Սասնա ճրագն էլ վառի, բայց Արմաղանին քառասուն տարի չմոտենալու երդումը խախտելու պատճառով՝ որդու ծնվելուց հետո ծնողները հեռանում են կյանքից: Հեռանալը ևս Մեծ Միհերի արևային կերպարի գործառնության շրջանակներում է՝ լուսավորեց Սասնա երկնակամարը և մայր մտավ:

Դավիթը՝ հովանավոր և ռազմի հին աստվածների վիպական ժառանգորդ, Սասունը Մարա Մելիքից ազգաբող

²² Վահագնի կենդանակերպ դրսևորումներից էր առասպելական վիշապաքաղը՝ քաղի գլխով ու վիշապի մարմնով տոտեմ-աստվածը:

²³ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ 1981, 102–103, Սասունցի Դավիթ 1993, 120:

Հայոսի կենտրոնական հերոսը Դավիթն է, քանզի նա է սպանում Մսրա Մելիքին, և այդ կռիվը շատ բաներով հար և նման է Հայկի ու Բելի պատերազմին: Երկու դեպքում էլ ազատատենչ հերոսն ըմբոստանում է պատերազմասեր բռնակալի դեմ. ընդ որում՝ Բելը Հայկի դեմ ելել էր իր «յանդուզն և անճոռնի զօրութեամբ»²⁴, Մելիքն էլ ոտքի է հանել Մսրա բանակը՝ «էրկնուց աստղին հաշի՛վ կար, էնոնց վրաններուն հաշիվ չը կար»²⁵: Հայկը փոքրաթիվ տոհմակիցների հետ էր կռվում Բելի հրոսակների դեմ, Դավիթն էլ միայնակ է ելնում Մելիքի դեմ, թիկունքում ունենալով հորեղբոր՝ Ձենով Օհանի, Քեռի Թորոսի և ազգակիցների զորակցությունը, որպես զենք՝ հորից ժառանգած թուրը, ձին և խաչը:

Դավթի կերպարն իր պայքարող բնույթով և հորում պատուպարված Մսրա Մելիքին սպանելու հմտությամբ նույնպես հիշեցնում է Հայկ Նահապետին, որը մարտավարական հնարքով նետահարեց Բելին, երբ վերջինս փորձում էր թաքնվել իր զինվորների թիկունքում՝ զգալով վտանգը: Բելը, որի մարմնի բոլոր մասերը զրահապատ էին, տապալվեց դյուցազուն Հայկի լայնալիճ աղեղից արձակված երեքթևյան նետից²⁶: Պակաս «զրահավորված» չէր Մսրա Մելիքը, երբ նրա երեք հարվածներին հերոսաբար դիմագրավելուց հետո, Դավիթը զարկեց Թուր Կեծակին, որը՝ «Կըտրեց քառսուն ջաղացի քար, /Կըտրեց քառսուն գոմշու կաշին, /Կըտրեց հրեշ Մըսրա Մելքին»²⁷:

Անընդհատ կռիվների մեջ հայտնվող Դավիթը, որոնցից ամենավառ դրվագը Մելիքի հարկահաններին ջարդ տալն ու Սասունից դուրս քշելն է, աղերսվում է նաև ռազմի, քաջության, շանթ ու

²⁴ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացու** 1991, 34:

²⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 229:

²⁶ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացու** 1991, 35–36:

²⁷ Սասունցի Դավիթ 1981, 241:

որոտի աստված Վահագնին, որն ամենօրյա մարտում սպանում է վիշապին և ծագում որպես Արև: Դավիթն էլ հաղթում է Սասնա ժողովրդին կեղեքող Մսրա Մելիքին, որքան էլ վերջինս ջանում է խուսափել Թուր Կեծակի անվրեպ հարվածից:

Հանգուցային դրվագ է նաև Դավթի և Փոքր Մհերի առաջին հանդիպումը, երբ միմյանց տեսած չլինելով, հայր ու որդի սկսում են մենամարտել: Կենաց ու մահու այդ կռվում քիչ է մնում որդին սպանի հորը, բայց փրկում են Խանդութ մոր աղոթքն ու Մհերի թևի *ոսկի բազմանդը*, որից իրար ճանաչում են ու դադարում կռվել: Մհերի մեղայականին («Իմ հեր դո՞ւն ես, ես քեզ մեղա»), Դավիթը պատասխանում է անեծքով («Անմահ էղնիս, անժառանգ»²⁸), քանի որ որդին իր դեմ էր ելել:

Ուժն ու զորությունը Կաթնաղբյուրից ստացած Դավիթն անհաղթ էր, բայց առասպելներում նույնպես նկարագրված են դեպքեր, երբ հզոր աստվածը զավակի առավել նշանակալի դառնալու հետևանքով կորցնում է փառքը, ինչպես հունական Քրոնոսը՝ Զևսի, իրանական Զրվանը՝ Ահուրամազդայի²⁹: Սասնա Դավիթը զոհվում է իր դստեր արձակած թունավոր նետից, ասելով՝ «Էդ իմ սերմն էր, որ ինձի սպանեց»³⁰: Պատճառը Հ. Օրբելին տեսնում է նրանում, որ «Դիուցազնի մեջքը հավանաբար ջրդեղված չէր կենարար հեղուկով և թիակների արանքը մնացել էր խոցելի»³¹ (հմմտ. Աքիլեսյան գարշապար), և հենց այդտեղ էլ խրվում է վրի-

²⁸ Սասունցի Դավիթ 1993, 342: Իրանական «Շահնամե» վիպերգության «Ռոստամ և Սոհրաբ» ասքում նույնպես հայր ու որդի մենամարտում են առանց իրար ճանաչելու, և Սոհրաբը զոհվում է հոր թրից (տե՛ս **Ֆիրդուսի** 1967, 133–138):

²⁹ Քրոնոսը և Զրվանը ժամանակը կերպավորող աստվածներ են, և այստեղ գաղափարն այն է, որ հզորագույն ուժ լինելով հանդերձ, ժամանակն էլ կարող է պարտվել իր իսկ ծնունդ տված զորեղ կերպարի կողմից:

³⁰ Սասունցի Դավիթ 1981, 288:

³¹ Տե՛ս **Օրբելի** 1956, 126:

Ժառու աղջկա նետը: Մեծ Միերի մահը երդմնազանցության հետևանքով էր, Դավթի սպանվելը՝ խոստմնազանցության (նրա մոր հետ ամուսնանալը), երկուսն էլ խախտել էին արժեհամակարգային դրվածքը, այլապես ոչ մի թշնամի նրանց չէր հաղթի³²:

Փոքր Միերը՝ արևային-արդարադատ, մեռնող-հառնող դիցերի հերոսորդ, էպոսը եզրափակող անմահ կերպար

Էպոսը եզրափակող Փոքր Միերը ևս դիցաբանորեն ակունքվում է արևային Միիր աստծո կերպարից, ինչպես իր պապ Մեծ Միերն էր: Դեռևս Հ. Օրբելին է նկատել, որ էպոսում Միերի կերպարը բաժանված է երկու մասի, առաջինը պապն է՝ ծագող արևի ճաճանչափայլ և կենսալից հատկանիշներն արտացոլող, իսկ երկրորդը թողն է՝ հոգնած, մայր մտնող արևի հատկանիշներով³³: Փոքր Միերը հոգնել է աշխարհում տիրող չարից, իր և ձիու ոտքերը հողի մեջ են խրվում՝ «հող ծերացեր է, հալիվորցե», գնում է այցի նախ՝ մոր, ապա հոր շիրիմին՝ հարցումով, թե ինչ անի «ես աշխարհքեն անմաս» իր վիճակում, և երկուսն էլ ուղղորդում են նրան դեպի Ագռավաքար: Դավիթը խորհրդանշական պատգամով է որդուն ճանապարհ դնում. «Դու անմահ որդի ես, /Աշխարհք ավրի, մեկ էլ շինվի, /Որ գետին քո ձիու առջև դիմանա, /Աշխարհք քոնն է»³⁴:

Փոքր Միերը փակվում է Վանա Ժայռի մեջ՝ որպես հոգնած արևամուտ, նա հեռացող, բայց սպասվող-վերադարձող հերոս է, նա անմահ է և պիտի դուրս գա, երբ «աշխարհք ավերվի, մեկ էլ շինվի»³⁵: Միիր արևային աստվածն իր մայր մտնող ու ծագող բնույթով աղերսվում է Հին Աշխարհում տարածված մեռնող-հառ-

³² Տե՛ս Վարդումեան, Թոխաթեան 2002, 398:

³³ Տե՛ս Օրբելի 1956, 115:

³⁴ Սասունցի Դավիթ 1993, 406:

³⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 315:

նող դիցերին և, ամենից առավել՝ հայկական մեռնող-հառնող Արային, որը, ինչպես և Միերը, պայքարում է չարի դեմ ու զոհվում՝ մայր մտնում, բայց և գարնանային զարթոնքի հետ՝ վերածնվում:

Փոքր Միերի Վանի ժայռախորշում փակվելը արևամուտն է, որը համահունչ է միհրական (միթոթայական) որոշ ծեսեր քարանձավում կատարելու սովորույթին, որի շնորհիվ էլ ժայռը Միերի դուռն անունն է ստացել: Միհր-Միերն ազգակից է բիայնական ժայռաբնակ Խալդիին (որի անունով Վանա ժայռը հնում կոչվել է Խալդիի դարպաս), հնդիրանական ժայռածին Միթոթային, և այս դեպքում հերոսի վերադարձը նույնանում է ժայռից ծնվելուն³⁶:

Ժայռում փակված Փոքր Միերի կերպարը համադրելի է նաև Արտաշես արքայի անեծքով Մասիսի վիհում շղթայված Արտավազդի վիպական կերպարին, որը նույնպես անմահ է՝ անվերջանալի պատիժ կրելով³⁷: Արտավազդը և Միերը հայրական անեծքի դատապարտված որդիներ են, ընդ որում՝ երկուսի հայրերն էլ վախճանվում են անեծքից հետո: Էպոսի ավարտին Սասնա տան վերջին հերոսը հեռանում է իրականությունից, սակայն վաղ թե ուշ պիտի վերադառնա, որպեսզի կատարի պապերից ժառանգած արդարադատ-փրկչական գործը, որից հետո պատմության անիվը կթեքվի դեպի բարին, և Հայաշխարհում կտիրի լիությունն ու ճշմարտությունը:

Եզրակացություններ

Դասական հերոսական էպոս լինելով՝ «Սասնա Ծռեր»-ը ներկայացնում է որոշակի դարաշրջանում տեղի ունեցած հանգուցային իրադարձություններ, որոնցում պատմականի և առասպելա-

³⁶ Կերպարային համադրությունները տե՛ս **Petrosyan** 2006, 228–238. **Вардумян** 2014, 3–19. **Вардумян** 2015, 193–220.

³⁷ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացույ** 1991, 191–192:

կանի յուրօրինակ միահյուսումը վերածվել է էպիկական միջավայրի՝ իր բոլոր բաղկացուցիչներով ու բնութագրիչներով: Էպոսի չորս ճյուղի կենտրոնական դեմքերի պատմամշակութային քննությունը ցույց է տալիս, որ հին դիցաբանական պատկերացումները մեծապես արտացոլվել են նրանց կերպարներում:

Սանասարի ու Բաղդասարի, Առյուծ Մհերի, Սասնա Դավթի, Փռքր Մհերի մասին պատումներում երևան են գալիս հին առասպելույթների, պաշտամունքային տարրերի հատկանիշներ, որոնք, պատմականորեն ու գեղարվեստորեն պատճառաբանված, դրսևորվում են հերոսների մտածելակերպում, գործելակերպում: Ակունքվելով առասպելաբանական անցյալից, «Սասնա Ծռեր» էպոսն իր ամբողջականությամբ և ավարտվածությամբ հանդերձ՝ միտված է սպասվելիք կարգավորված ապագային, դրանով իսկ դառնալով Հայոց պատմության մեջ հարատևող հերոսավեպ, որի հիմնական գաղափարներն են բարությունը, արդարությունը, խաղաղությունը, ազատությունն ու անկախությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1966, Հայ վիպական բանահյուսություն. «Սասնա Ծռեր», Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 573 էջ:

Ագաթանգեղայ 1983, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «ԵՊՀ» հրատ., 277 էջ:

Եղիազարյան Ա. 1999, «Սասնա Ծռեր» էպոսի պոետիկան, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 299 էջ:

Թուրջյան Հ. 2013, Հետաետիցուկյան դարաշրջանի իրադարձությունները և «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, Երևան, 292 էջ:

Իսրայելյան Հ. 1980, Երկվորյակների պաշտամունքը Հին Հայաստանում, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 3, էջ 216-228:

Համբարձումյան Հ. 2018, Սասնա Ծռեր. Պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Երևան, «ԵՊՀ» հրատ., 322 էջ:

Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը 2004, Երևան, 178 էջ:

Հայոց պատմություն 2018, հ. II, գիրք առաջին, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 705 էջ:

Հարությունյան Ս. 1981, Վիշապամարտը «Սասնա ծռերում», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 11, էջ 65–85:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, 527 էջ:

Ղեջյան Լ. 2010, Երկվորյակների առասպելի ելակետային արժեքը հայ վիպական հուշարձանների հորինվածքներում, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 2, էջ 178–192:

Մովսիսի Խորենացու 1991, Պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարությանների. Նմանահանություն. Լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 486 էջ:

Պետրոսյան Ա. 1997, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր, Երևան, «Վան Արյան», 96 էջ:

Պողոսյան Ա. 2023, Կանանց կերպարները «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի Մոկաց պատումներում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 11, էջ 151–166:

Սասնա ծռեր 1977, Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 700 էջ:

Սասնա ծռեր 2000, Նորահայտ պատումներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 283 էջ:

Սասունցի Դավիթ 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, առաջաբանը՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Լույս», 346 էջ:

Սասունցի Դավիթ 1993, Համահավաք բնագիր, հյուսեց և խմբագրեց Գր. Գրիգորյանը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 415 էջ:

Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն 1939, Բաղդատությամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանոթությամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, «Արմֆան», 218 էջ:

Վարդումեան Գ., Թոխաթեան Կ. 2002, Հայոց լուսարեային պատկերացումները (ըստ ժայռապատկերների և ազգագրական նյութերի), Բազմավեպ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, № 1-4, էջ 383–407:

Վարդումյան Գ. 2023, Ծովինարի էպիկական կերպարի հնագույն

ակունքները, Գրականության և մշակույթի արդի հիմնախնդիրներ, Պրակ ԺԴ, Երևան, Վ. Բրյուսովի անվ. պետ. համալսարան, էջ 22–33 **Օրբելի Հ.** 1956, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՄԻ ԳԱ հրատ., 137 էջ:

Ֆիրդուսի 1967, Ռոստամ և Սոհրաբ, թարգմանեց՝ Ս. Սմադյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 180 էջ:

Абрамян Л. Демирханян А. 1985, Мифологема близнецов и мировое дерево, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 4, էջ 66–84:

Вардумян Г. 2014, Бог солнца Миhr – покровитель добра и справедливости у древних армян, «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, № 15, էջ 3–19:

Вардумян Г. 2015, Мифо-эпический образ армянского Миhrа в контексте сравнительного анализа с римским Митрой, Трансформационные процессы в эпоху Принципата. Включение Рима в осевое время, сборник статей, Ереван, Российско-армянский университет, с. 193–220.

Вардумян Г. 2022, Архаический эпос о зарождении древнеармянской государственности, «Հայոց պատմության հարցեր» Երևան, № 2 (25), էջ 3–27:

Давид Сасунский 1939, Армянский народный эпос, Четыре ветви, ред. И.А. Орбели, Ереван, «Арменгиз», 386 с.

Иванов В. 1980, Близнечные мифы, Мифы народов мира, Москва, «Советская энциклопедия», т. 1, с. 174–176.

Мелетинский Е. 2004, Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники, Москва, Восточная литература, 466 с.

Путилов Б. 1988, Героический эпос и действительность, Ленинград, «Наука», 223 с.

Штернберг Л. 1936, Античный культ близнецов при свете этнографии, Ленинград, Институт народов Севера, с. 73–109, XVI+572 с.

Kouyoumjian D., Der Mugrdechian B. 2013, David of Sasoun, Critical Studies of the Armenian Epic, Fresno, California State Univ. Press, 228 p.

Petrosyan A. 2006, Haldi and Mithra/Mher, “Aramazd”: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 1, p. 228–238.

Гоар Д. Вардумян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент,
Отражение древнеармянских мифологических представлений в
эпосе «Сасна Црер».

Резюме

«Сасна Црер» («Сасунские Удальцы») представляет собой классический героический эпос, в котором нашли отражение исторические события – арабские нашествия на Армению в VII–IX вв., к концу которых страна была освобождена от иноземных захватчиков и на армянский престол воссела династия Багратидов. На фоне реальных событий создавались эпические сказания о народных героях, которые боролись против Багдадского халифа и Мсра Мелика. Их подвиги описываются в четырех ветвях эпоса, а истоки их образов уходят в глубь тысячелетий, беря начало из мифологических представлений. В повествованиях о Санасаре и Багдасаре, Мгере Старшем, Давиде Сасунском и Мгере Младшем очевидны следы образов древних богов, однако основная идея эпоса устремлена в будущее, когда в Армянском мире наступят свобода и справедливость.

Ключевые слова: Багратидская Армения, царь Гагик, арабские нашествия, дядя Торос, Санасар, Багдасар, Мгер Старший, Давид Сасунский, Мгер Младший.

Gohar D. Vardumyan, Institute of History of the NAS RA, PhD in History, Associate Professor, Reflection of ancient Armenian mythological ideas in the epic “Sasna Tsrer”.

Summary

“Sasna Tsrer” (“Daredevils of Sasun”) is a classic heroic epic, which reflects historical events – the Arab invasions of Armenia in the 7th-9th centuries, by the end of which the country was liberated from foreign

invaders, and the Bagratid dynasty ascended the Armenian throne. On the background of these real events, epic narratives were created about folk heroes who fought against the caliph of Baghdad and Msra Melik. Their heroic deeds are described in four branches of the epic, and the origins of their images go back thousands of years, beginning from mythological ideas. In the narratives about Sanasar and Baghdasar, Elder Mher, David of Sasun and Younger Mher, traces of ancient gods are obvious, but the main idea of the epic is directed to the future, when freedom and justice will come to the Armenian world.

Key words: Bagratid Armenia, King Gagik, Arab invasions, uncle Thoros, Sanasar, Baghdasar, Elder Mher, David of Sasun, Younger Mher.